

'Stadsgeschiedenis en gemeentelijke activiteit'.

© Jan van den Noort

Deelstudie dissertatieonderzoek NWO 1982-1990; Rotterdam 1987; webversie 2017

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
1. In grote en kleine zaken	
a. The best governed in the world	4
b. Natural leaders	4
c. De allereerste gasquaestie.....	5
d. Met handen en voeten gebonden	6
2. Angels on both sides	
a. Amsterdam als model.....	8
b. De communalisering van Amsterdam	8
c. Veelkleurig palet	9
3. De grote groei	
a. Monopolie in winnipeg	11
b. Red River-fever	12
c. Out of sight, out of smell	13
d. Een serieuze zaak	14
4. Financiële aantrekkingskracht	
a. Bredere financiële basis/Andere baten	15
b. Laks in het sociale.....	16
c. Consumenten- en producentenperspectief	17
5. Samenvatting	19
6. Bibliografie	21
7. Noten	22

INLEIDING

Pim Kooij liet zich enige tijd geleden ontvallen, dat de Nederlandse stadsgeschiedenis een veel langere traditie heeft dan de Engelse. Ruim een eeuw na 'stadshistoricus' Fruin zouden de Nederlandse historici hun stedelijke oriëntatie hebben ingeruild voor een meer nationale en regionale benadering. Hoewel de Nederlands stadshistorie daarmee een onverdiende pluim op de hoed kreeg, moet erkend worden, dat de Nederlanders het lang niet slecht deden.

Wie zich echter verdiept in de meer recente stadshistorische studies ontdekt al snel, dat de Engelstalige bron een veel grotere stroom publikaties heeft opgeleverd dan de andere. Wie, zoals ik, op zoek is naar economisch- en politiek-historische stadsgeschiedenis en in de sociaalhistorische stadsstudies niet zoveel van zijn gading vindt, is vrijwel volledig aangewezen op Engelstalige literatuur over Engelse steden. Veel van het hiernavolgende is daarom ontleend aan Engelse en Nederlandse bron.

Ik zocht naar oorzaken voor de toename van de stedelijke activiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw. In deze periode, die vaak met het gevleugelde begrip 'laissez-faire' wordt getypeerd, begaf de overheid zich juist steeds vaker op terreinen, die tot dan toe gereserveerd leken voor de particuliere sector. In de stadshistorische literatuur is een scala van argumenten ter verklaring van deze houding te vinden. Om die argumenten overzichtelijk te beschrijven koos ik voor een driedeling.

Voor een aantal historici lag de toename van de stedelijke activiteit in het verlengde van de vooruitziende blik van stedelijke bestuurders. De belangen van deze politieke machthebbers vormden de grondslag voor hun analyse. Anderen zagen in de gewijzigde houding van het stadsbestuur louter een reactie op de zich opdringende stedelijke problematiek. De derde categorie betreft de financiële argumentatie. Hier waren visie en reactie moeilijk te ontwarren. Dit argument werd bovendien zo vaak gebruikt, dat het afzonderlijke bespreking vereist.

1. IN GROTE EN KLEINE ZAKEN

Veel stadshistorici verklaren de uitbreiding van de stedelijke bemoeiing door te wijzen op veranderingen in de samenstelling van de raad. De analyse van de politieke, sociale en economische achtergrond van de raadsleden vormt voor hen de ingang tot een beter begrip van de toegenomen activiteit van gemeentewege. De belangentegenstelling tussen grote en kleine zakenlieden speelt een belangrijke rol in de gepresenteerde verklaringen.

The best governed city in the world

In de jaren zeventig van de vorige eeuw genoot Birmingham de reputatie 'the best-governed city in the world'te zijn. Een belangrijk aandeel in het vestigen van die reputatie werd geleverd door de plaatselijke schroevenfabrikant Joseph Chamberlain, 'a large ratepayer, a man of thorough business habits, enlarged view and marked ability, belonging indeed to precisely the class of burgesses most desirable to the council'.In 1869 werd de Liberal Chamberlain in de raad gekozen. Vier jaar later was hij burgemeester (1873-1876).

Een van zijn eerste activiteiten was de overname van de twee plaatselijke gasfabrieken. Met de gaswinsten wilde hij de ambitieuze rioleringsplannen van de stad financieren, én de positie van het stadsbestuur verstevigen. Hij vond, dat alle monopolies, die door toedoen van de vergunningverlenende overheid waren ontstaan, in handen van de volksvertegenwoordiging moesten komen. De steun die hij in de raad kreeg voor zijn plannen was overweldigend (54-2). Het financiële resultaat van de stedelijke gasfabriek stelde niet teleur, integendeel, het bedroeg het dubbele van Chamberlain's prognose.

Chamberlain initieerde eveneens de overname van de in 1826 opgerichte particuliere waterleidingmaatschappij. Ook hierbij benadrukte hij de noodzaak de door de overheid verstrekte monopolies over te nemen en niet in handen van particuliere speculanten te laten; vooral niet nu het om 'de macht over leven of dood' ging. Echter:'Whereas there should be a profit made on the gasundertaking, the Water Works should never be a source of profit, as all profit should go in the reduction of the price of water'.In 1875 viel het besluit om de waterleidingmaatschappij over te nemen. Tevens, en in samenhang daarmee, installeerde Birmingham dat jaar zijn eerste gezondheidscommissie.

De taakopvatting van Birmingham en zijn radicale burgemeester manifesteerde zich tenslotte in de onteigening en sanering van een stadswijk en de aanleg van onder andere een imposante straat met de toepasselijke naam 'Corporation Street'.

Chamberlain's 'evangelie voor de stad'trok veel belangstelling en vond navolging. De overname van gas- en waterleidingbedrijven door steden was weliswaar niet nieuw, maar nooit eerder was gemeentelijke exploitatie gepresenteerd in de context van een samenhangend programma van positieve gemeentelijke activiteit.

Natural leaders

Het enthousiasme voor de toenemende gemeentelijke activiteit werd niet door iedereen gedeeld. Met name de belastingbetalers lieten vaak in negatieve zin van zich horen. Het

Engelse belastingstelsel drukte zwaar op inkomsten uit huur en pacht en trof daarmee vooral 'the small man with a little capital to spare'. Het Engelse huizenbezit was volgens Hennock veelal in handen van de lower middle class.

Vanuit die achtergrond achtte Hennock het verklaarbaar, dat vertegenwoordigers van de lower middle class aandrongen op een zuinig beheer van de stedelijke financiële middelen. Zij stonden vaak uitgesproken vijandig tegenover de upper-class raadsleden - door Hennock wat voorbarig betiteld als de 'natural leaders of the community' - die minder moeite hadden met belastingverhogingen. Ratepayers-protection societies werden opgericht en deden vaak met succes een greep naar de macht.

Hennock onderbouwde zijn stelling met cijfermateriaal. Hij toonde aan, dat de raad van Birmingham vanaf 1862 in toenemende mate bevolkt werd door grote zakenlieden. Vanaf het einde van de jaren zeventig hadden zij zelfs een absolute meerderheid. Ook toen drongen de belastingbetalers aan op een zuinig beheer van de stedelijke financiën, maar dankzij het vinden van een andere bron van inkomsten - de gaswinsten - konden de gemeentelijke activiteiten toch sterk worden uitgebreid. 'In the nineteenth century successful municipal government required a marked flair for business', stelde Hennock vast. Door de toename van het aantal grote zakenlieden in de raad wijzigden de opvattingen over de rol van het stadsbestuur en kon de gemeentelijke activiteit sterk toenemen.

De allereerste 'gasquaestie'

Met het verwerven van winst uit de gemeentelijke exploitatie van gas leken de financieringsproblemen grotendeels opgelost. De eerste gasquaestie ter wereld, die te Manchester, leverde echter nogal wat problemen op. Deze stad begon al in 1824 met een stedelijke gasfabriek. De exploitatie van de fabriek lag in handen van de 'police commission' het door grote handelaars en fabrikanten (overwegend 'tories or respectable whigs'), beheerste stedelijke bestuursorgaan. De gasgebruikers daarentegen waren merendeels kleine winkeliers, werklieden, handelaartjes, herbergiers en dergelijke, voornamelijk van politiek radicale signatuur.

Toen de police commissioners de gaswinsten wilden aanwenden om de straten te verbeteren vonden zij de fel protesterende gasverbruikers tegenover zich. Fraser: 'Manchester gas had brought to the surface a fundamental conflict in urban life which all towns were forced to resolve in the mid-nineteenth century. Should urban government be a close province of the propertied or should it be a form of open democracy?'

In de jaren dertig kregen de middle-class Liberals steeds meer vat op de gang van zaken in de police commission. Toen veranderde ook hun standpunt ten aanzien van de gasfabriek en de daarmee te behalen winsten voor de stad. Zij waren niet de enigen die tot andere inzichten kwamen. Ook de politieke tegenstanders veranderden hun mening nogal ingrijpend: 'Where public control meant Liberal control Manchester Tories preferred private enterprise for gas ...'

Fraser, die verscheidene Engelse steden onderzocht, en gepoogd heeft met het beschikbare materiaal tot een synthese te komen, kwam tot de conclusie: 'It was often

not the goals but the means and modes of municipal policy which were at issue ... Faced with the unprecedented strains of urban growth, municipal councils were impelled towards policies of environmental control. Such policies forced men to define the role of corporations and the limits of their authority.'

Met handen en voeten gebonden

In zijn studie over Cardiff heeft Daunton een ander deel van Hennock's stelling geverifieerd. Voor deze kolenhaven in Zuid-Wales ging de these, dat kleine ondernemers uit fiscale overwegingen zitting namen in de raad en daar een zuinig beheer van de financiële middelen voorstonden, niet op. Terwijl Hennock de belangentegenstelling tussen de ingezetenen op basis van zuiver fiscale motieven definieerde, construeerde Daunton een onderscheid op economische gronden.

De grote ondernemers van Cardiff, scheepseigenaars en handelaars in kolen, namen nauwelijks deel aan het bestuur van de stad. Zij hadden er geen sterke band mee en waren slechts geïnteresseerd in een efficiënte haven voor het transport van kolen, 'on the right terms and not necessarily at Cardiff'. Via de raad konden zij weinig doen ter bevordering van dit belang, omdat de haven van Cardiff in particuliere handen was.

De kleine ondernemers daarentegen, eigenaars van reparatie- en toeleveringsbedrijven, en de winkeliers van de stad, waren met handen en voeten gebonden aan Cardiff. Voor hen was de haven een absolute bestaansvoorwaarde. Hun mogelijkheid tot vestiging elders was minimaal. Voor hen gold 'the overpowering desire for a dock in Cardiff, no matter on what terms'.

Toen de uitbreiding van de haven ter sprake kwam, was de raad, met daarin overwegend kleine ondernemers, bereid de particuliere haveneigenaar een heel eind tegemoet te komen. Hogere tarieven werden voor lief genomen.

De grote ondernemers ventileerden hun afkeuring hierover via de Kamer van Koophandel en toen geen gevolg werd gegeven aan hun wensen, kozen zij een plek buiten de stad voor het graven van een nieuwe haven. Doordat zij geen grote investeringen in Cardiff hadden konden zij hun zaken ongehinderd elders voortzetten.

De keuze tussen bezuinigen of besteden liep in Cardiff langs andere lijnen dan in Birmingham. De lower-middle class ondernemers gingen een toename van de gemeentelijke uitgaven voor hygiëne evenmin uit de weg. De politieke achtergrond van de besteders in Cardiff is, vergeleken met die in Birmingham, veel minder eenvoudig terug te voeren op het liberalisme.

Ook de grens tussen voor- en tegenstanders van bijvoorbeeld 'sanitary reform' valt hier moeilijk te trekken. Tot en met de jaren tachtig was het maken van een onderscheid tussen vóór en tégen, tussen 'sanitary-reformers' en de 'dirty-party', nog mogelijk. Daarna, meent Daunton, is het beter te spreken van 'structural reform' en 'social reform'. De 'structural reformers' zetten de inmiddels tot traditie geworden politiek van 'sanitary reform' voort, de 'social reformers' gingen daarin een stuk verder. 'In Cardiff, the second cycle of municipal

policy was based upon a conflict between structural and social reformers, with the "dirty party" (if it may still for convenience be called that) making noise off.'

Het door Daunton gesignaleerde onderscheid kan behulpzaam zijn bij de periodisering van de gewijzigde opvattingen over gemeentelijke activiteit. Met de komst van de sociaal-democratische stadsbestuurders kreeg de gemeentelijke politiek opnieuw een andere invulling.

2. ANGELS ON BOTH SIDES

Amsterdam als model

Was Birmingham het voorbeeld voor de wereld, Maas noemt Amsterdam als voorbeeld voor de Nederlandse gemeentepolitiek. In zijn proefschrift 'Sociaal-Democratische gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927' beperkt hij zich niet tot Nijmegen, noch tot de geboorte en institutionalisering van de sociaal-democratische gemeentepolitiek in de eerste decennia van onze eeuw. Hij geeft ook een overzicht van hetgeen vooraf ging, het radicale liberalisme, én hetgeen zich langs zij, bij de andere politieke partijen, afspeelde.

Maas noemt de politiek van de Amsterdamse Radicalen (1888-1899) 'een breuk met de liberale bestuurspraktijk en het begin van de maatschappelijke ontwikkeling naar vergaande gemeentelijke interventies en zorg voor het welzijn van de ingezetenen.'

De schrijver volgt de lijn van de Amsterdamse Radicalen, via 'trait d'union' Pieter Lodewijk Tak ('de architect van de SDAP-gemeentepolitiek) naar de gemeentepoliticus in hart en nieren Floor Wibaut ('de eigengereide uitvoerder'). Maas komt tot de overtuiging, dat het Amsterdamse gemeentebeheer model stond voor vrijwel alle besturen van grote(re) gemeenten en dat de wijze waarop de SDAP haar gemeentepolitiek georganiseerd had, qua vorm model stond voor de overige partijen.

Maas ondergraaft die bewering echter door aan te tonen, dat zijn stelling voor Nijmegen niet opgaat: 'Terwille van de economische functie van de gemeente, waarin de industrialisatie nog nauwelijks als een welvaartsbron ervaren werd, liet het gemeentebestuur de liberale conceptie voor de "commune politionelle" al vroeg los ten gunste van verdergaande overheidszorg en een actief welvaartsbeleid. Een koerswijziging, die plaats greep zonder enige socialistische aandrang en waarvan aanvankelijk allereerst de beter gesitueerden profiteerden.'

Het in liberale geest besturende Nijmeegse college had haar beleid weliswaar niet gericht op 'de onmiddellijke verheffing van het plaatselijk proletariaat en de paupers. Wél blijkt uit alles dat B & W een open oog had voor de eisen die de woon- en verzorgingsfunctie van de gemeente aan het bestuur stelde. Daarnaast speelden medisch-hygiënische motieven een zelfstandige rol ...'

De communalisering van Amsterdam

Maas overschatte de invloed van het Amsterdamse voorbeeld. Bovendien legde hij teveel nadruk op de Radicale omwenteling. De hoofdstedelijke afvalverwijdering werd vanaf 1847 behartigd door de Maatschappij tot bevordering van landbouw en landontginning, een schepping van Sarphati. In 1875, tien jaar voor de komst van de Radicalen, nam de gemeente de taak van deze maatschappij over, omdat de laatste had laten blijken van haar taak ontheven te willen worden.

De communalisering van Amsterdams' Duinwaterleidingmaatschappij viel binnen het Radicale decennium, maar was min of meer onvermijdelijk. Wethouder Treub (1893-1896), fervent voorstander van gemeentelijke exploitatie, had niet veel keus. De productie van

de Duinwaterleidingmaatschappij was veel te laag om de groeiende stad van voldoende water te kunnen voorzien. De maatschappij maakte geen aanstalten om daarin verandering te brengen en wilde liefst ontheven worden van haar plicht tot uitbreiding. Gemeentelijke exploitatie van water was hier de voor de hand liggende oplossing.

Bij de naasting van particuliere bedrijven vond de gemeente dus niet altijd de eigenaar als tegenstander tegenover zich. Dat lag anders bij de Amsterdamse gasvoorziening. De plaatselijke gasfabrikant, de Imperial Continental Gas Association (ICGA), had het zodanig verbruid, dat de beëindiging van de levering van gas door deze Engelse fabriek slechts een kwestie van juridische procedure was. De noodzaak van die stap werd vrijwel algemeen erkend. Zelfs burgemeester Vening Meinesz, als burgemeester van Rotterdam nog fel tegenstander van gemeentelijke exploitatie van gas, toonde zich een voorstander van de beëindiging van de concessie van de ICGA.

Pogingen van Radicaal Treub, om ook de weg naar gemeentelijke elektriciteit zoveel mogelijk open te houden, mislukten. De produktie van het nieuwe licht werd gegund aan de particuliere Maatschappij Electra. Amsterdam moest nog tot 1903 op gemeentelijke elektriciteit wachten.

Niet alleen de radicalen en de sociaal-democraten dachten anders over de rol van de gemeente, ook de liberalen en zelfs de conservatieven wijzigden hun opvattingen over wat kon en moest. Verschillende politieke richtingen zetten identieke stappen op het pad van de toenemende gemeentelijke activiteit. Toen de sociaal-democratische gemeentepolitiek aan invloed won, waren de besluiten om de basisvoorzieningen te communaliseren vaak al genomen. De sociaal-democratie speelde een belangrijker rol in de verdere invulling van het beleid ten aanzien van die gemeentelijke activiteiten.

Veelkleurig palet

Wie er de stadshistorische literatuur op naslaat wordt geconfronteerd met een veelkleurig palet van oorzaken van en aanleidingen tot toenemende gemeentelijke exploitatie. Bovenstaande voorbeelden maken duidelijk, dat generalisaties moeilijk te maken zijn. Vast staat, dat het streven naar gemeentelijke exploitatie van een aantal basisvoorzieningen niet het exclusieve domein van de sociaal-democratische politici was. Integendeel de sociaal-democratische betrokkenheid bij communalisering was vaak van later datum. Ook kan niet gezegd worden, dat de voorstanders van gemeentelijke exploitatie uitsluitend in conservatieve of uitsluitend in liberale kring te vinden waren. 'To venture into the field of improvement was to encounter complex technical, financial, and ideological disputes in which the angels were to be found on both sides.' De besluiten om tot gemeentelijke exploitatie over te gaan werden zowel door liberalen als conservatieven genomen.

Gemeentelijke exploitatie liet overigens niet na haar stempel op de politiek te drukken, integendeel, het was een politiek item van formaat. Waar de ene politieke partij zich uitsprak vóór gemeentelijke exploitatie, voelde de andere zich niet zelden geroepen hiertegen te opponeren. Door de discussies over gemeentelijke exploitatie werd zo een politieke waterscheiding gevormd, die overigens niet in elke stad hetzelfde liep.

De veranderde taakopvatting van de gemeenten was ook niet steeds het resultaat van de aandrang door verlichte 'natural leaders', noch van druk vanuit de zich emanciperende middenklasse. Voorzover er sprake was van visie, was die niet klassengebonden. De politicoloog Dye gaat nog een stapje verder door te verklaren, dat we het politieke systeem niet moeten zien als de veroorzaker van public policy, '...perhaps we should think of it as facilitating public policy.'

Op de voorbeeldfunctie van steden als Birmingham en Amsterdam valt veel af te dingen. Per slot van rekening was gemeentelijke exploitatie al vele jaren gemeengoed voordat de beide voorbeeldsteden eraan begonnen. Van 'trickling down' via de stedelijke hiërarchie was hier geen sprake. Veeleer lijkt de voorbeeldfunctie van beide steden te moeten worden gezien in het licht van de politieke legitimering.

In beide steden gaven de politieke leiders aan de communalisering een officiële tintje. Chamberlain lichtte uitgebreid toe waarom en wanneer communalisering noodzakelijk en verantwoord was. Amsterdam had in Treub zijn 'evangelist' voor gemeentelijke exploitatie. In allerlei steden was het gemeentelijke takenpakket zonder veel visie uitgebreid. Nu kon die uitbreiding programmatisch worden ondersteund.

3. DE GROTE GROEI

In het voorgaande stelde ik vast, dat de wijziging van de visie van een persoon, partij of klasse onvoldoende verklaringsgrond biedt voor het fenomeen toenemende gemeentelijke activiteit. In de verklaring moeten ook zaken worden betrokken die zich onttrekken aan de inzichten en de wil van de beleidsmakers.

Het ligt voor de hand een deel van de verklaring te zoeken in de door de centrale overheid opgelegde verplichting een aantal taken uit te voeren. In Engeland was die invloed in de negentiende eeuw al zeer sterk aanwezig. In ons land ontbrak de zeggenschap van de centrale overheid evenmin, maar toch was hier sprake van een grotere autonomie van de stedelijke besturen dan aan de overzijde van de Noordzee. De rol van de centrale overheid blijft hier onbesproken, omdat de door de overheid opgelegde activiteiten, zoals bijvoorbeeld die ten aanzien van het onderwijs, niet in mijn onderzoek werden opgenomen. De besluitvorming van de lokale overheden zelf staat centraal in dit onderzoek.

Besluitvorming berust deels op overtuiging en argument, deels worden bestuurders gedwongen genoeg te nemen met ontwikkelingen die zij niet kunnen beheersen. Aan de hand van drie sterk groeiende Noord-Amerikaanse steden geef ik in deze paragraaf voorbeelden van gemeentelijke activiteiten die zich aan stadsbesturen opdrongen. Na lang aarzelen namen de bestuurders besluiten die vaak haaks stonden op hun politieke opvattingen.

Monopolie in Winnipeg

De Canadese stad Winnipeg kan met recht een boom-stad worden genoemd. In 1871 woonden er 700 mensen, in 1906 ruim 100.000 en in 1913 al 200.000. Hoewel Winnipeg niet te klagen had over gebrek aan belangstelling, koketteerde de stad met de mogelijkheden die ze aan nieuwkomers bood. Met groots opgezette advertenciacampagnes deed het stadsbestuur zijn uiterste best de komst van nieuwe stadsgenoten te bevorderen.

De economische vooruitgang van de stad lag het stadsbestuur na aan het hart. Met veel energie zette het zich onder andere in voor de komst van een spoorlijn naar de stad. Ook ten aanzien van de energievoorziening stak het de handen uit de mouwen. Aan de activiteit op dit terrein werd aanvankelijk een zekere grens gesteld: de exploitatie van energiebedrijven behoorde in principe de particuliere sector toe.

De stad was voor haar energie aangewezen op de kolen uit Pennsylvania en moest daarvoor, in verband met de hoge transportkosten, een flinke prijs betalen. Plannen van de gemeente om een waterkrachtcentrale te bouwen kregen onvoldoende steun in de raad: 'Too many schemes of municipal socialism on Council at one time will not only add enormously to the work of the Alderman but is bound to throw the affairs of the city into such a muddle that the reputation of the most conscientious of Aldermen is likely to be destroyed', vatte The Winnipeg Telegram samen.

Particuliere ondernemers waren wel bereid een waterkrachtcentrale te bouwen, maar het zag er niet naar uit dat daarmee ook echt een goedkope energievoorziening kon

worden verkregen.

Inmiddels zag de particuliere Winnipeg Electric Railway Company (WERC), in 1892 begonnen als tramwegmaatschappij, kans een groot deel van de bestaande elektriciteitscentrales te monopoliseren. Het succes van deze particuliere maatschappij - het klinkt paradoxaal - overtuigde de tegenstanders van gemeentelijke exploitatie van de noodzaak een gemeentelijke centrale te stichten. De tarieven die de WERC voor haar elektriciteit in rekening bracht, werden onaanvaardbaar hoog geacht. De aandrang om een gemeentelijke centrale te openen was evenals de oppositie van enkele jaren eerder afkomstig van het bedrijfsleven van Winnipeg.

In eerste instantie rekende de zakenwereld de energievoorziening tot de private sector, maar toen deze door een eenling werd ingepalmd, greep zij resoluut in. De verwickelingen rond de elektriciteitsvoorziening tonen een raad die aanvankelijk zeer afwijzend stond tegenover gemeentelijke exploitatie, om later, onder aandrang van het zakenleven van Winnipeg, vrijwel volledig van standpunt te veranderen.

Ten aanzien van de plaatselijke waterleiding was de houding lijdzamer en verrichtte het stadsbestuur slechts het allernoodzakelijkste ter leniging van de waternood.

Red River-fever

Het stadsbestuur was vindingrijk in zijn pogen om nieuwe inwoners naar de overvolle stad te lokken, en het was doortastend als het erop aan kwam de nieuwe spoorlijn door de stad te leiden. Ten aanzien van de basisvoorziening water bleef het echter in gebreke.

De particuliere Winnipeg Water Works (1882) bleek niet in staat om de snel groeiende stad van voldoende water te voorzien. Bovendien werden de voordelen van het zuivere drinkwater uit de Assiniboine River slechts door een deel van de bevolking genoten. Het merendeel der Winnipeggers moest het stellen met door waterlopers aangevoerd water uit de sterk vervuilde Red River.

Gemeentelijke exploitatie werd bemoeilijkt doordat de particuliere maatschappij een monopolie tot de eeuwwisseling had weten te bedingen. De aandrang van de publieke opinie om een gemeentelijke waterleiding aan te leggen, leidde, mede daardoor, niet tot resultaat. Doordat de 'betere' wijken van de stad geen watertekort kenden, ondervonden de goed behuisde raadsleden de noodtoestand niet aan den lijve en waren ze niet bereid om stadsfinanciën te besteden aan de aanleg van een eigen net.

Enkele jaren voor het aflopen van het monopolie bleek het stadsbestuur echter ook overtuigd van de onhoudbaarheid van de situatie. Het kocht de Winnipeg Water Works uit en begon een eigen waterleidingsysteem met bronwater.

Met de totstandkoming van een gemeentelijke waterleiding, was niet elke inwoner automatisch voorzien van dit goed. De gelukkige bezitters van een aansluiting hadden het grote voordeel de gevreesde 'Red River Fever' (typhus) te ontlopen. Na de grote brand van 1904 sloeg de typhus echter ook in de 'betere' wijken toe. Bij gebrek aan voldoende bluswater werd Red River-water in de hoofdleidingen gepompt. De brand kon daardoor worden bedwongen, maar kort daarop brak op allerlei plaatsen in de stad typhus uit.

Toch was het niet de epidemie die het stadsbestuur tot de overweging bracht een hogedrukwaterleiding aan te leggen en zo voldoende water ter beschikking te krijgen. Het zocht naar een meer definitieve oplossing van het watertekort uit overwegingen van brandveiligheid. In de Raad kreeg het plan onvoldoende steun. Het plan werd te duur bevonden en men zag ervan af.

Het zou tot 1919 duren eer Winnipeg voor een langere termijn van haar waterzorgen werd verlost. In dat jaar kwam een 150 kilometer lang aquaduct gereed, dat water uit Shoal Lake naar de stad voerde. '...the succesful competition of a worthwhile public project came only after every attempt had been made to find a cheap, short-term solution to a problem that demanded an expensive and long-term answer.

Out of sight, not out of smell

Ook de stad New York maakte een razendsnelle groei door, zij het eerder dan Winnipeg. In 1790 telde de haven van de Nieuwe Wereld nog slechts 33.131 inwoners vijftig jaar later was dat aantal vertienvoudigd. De problemen die zich in Winnipeg aan het einde van de negentiende eeuw aankondigden, hadden hier al in het begin van de eeuw gigantische proporties aangenomen.

De watervoorziening voor de ruim 300.000 inwoners werd extra bemoeilijkt door de met veel verve uitgevoerde egalisatiewerkzaamheden bij de uitleg van de stad. Menig heuvel werd geslecht, menig watertje gedempt. De mogelijkheid om gebruik te maken van de natuurlijke aanvoer van water kwam daarmee te vervallen. Voor water was de stad aangewezen op het zestig kilometer verderop gelegen Croton Reservoir, dat door middel van een aquaduct met de stad was verbonden. Het gemis van de natuurlijke aanvoer van water dwong de stad al in een vrij vroeg stadium tot het nemen van dergelijke drastische maatregelen. In 1842 werd deze voorziening gerealiseerd.

De grote hoeveelheid water die werd aangevoerd, moest na gebruik ook weer de stad uit en al vrij snel werd duidelijk, dat het gemis van deugdelijke riolen de grondwaterstand flink verhoogde, met alle gevolgen van dien. '...it is next to impossible to erect houses without first having a sewer built in the same street', klaagde de Evening Post in 1851. De dood van ruim 5000 New-Yorkers na de cholera-epidemie van 1849 droeg er het zijne toe bij de afvoerproblematiek fundamenteel aan te pakken. Tussen 1850 en 1855 legde het Croton Aqueduct Department (voor dit doel gereorganiseerd) zo'n 100 kilometer riolering aan. De vuiligheid was daarmee 'out of sight', maar door de overhaaste aanleg niet 'out of smell'.

Spann concludeert: 'In fact the city had "thriven" so fast and so much that it had little time to perfect itself. Certainly, it lacked the grace and charm of the great European cities, which benefited both from their well-established traditions and their positions as capitals of their nations'.

De groei van de stad was de allesoverheersende oorzaak van de toenemende gemeentelijke activiteit. De noodzaak iets te doen aan de water- en rioleringproblematiek van de snelgroeiende metropool drong zich op en bewerkstelligde, dat ook vrij snel - en daardoor minder deugdelijke - actie werd ondernomen.

Een serieuze zaak

Voor Springfield Massachusetts kwamen de wijzigingen in de stedelijke politiek na, en voor een deel in samenhang met, de Amerikaanse Burgeroorlog. Deze maakte Springfield, bekend van de Springfield geweren, tot een boom-town en zadelde het stadsbestuur op met een groot aantal qua omvang en soort tot dan toe ongekende problemen.

Was de plaatselijke politiek voor de Burgeroorlog nog een overzichtelijke, vreedzame aangelegenheid van de stedelijke elite en de plaatselijke werklieden, met de sterke groei van de stad namen de complexiteit van het bestuur én de conflicten sterk toe. '...public service was becoming less ceremonial and more serious...' Meer dan voorheen waren grote belangen gemoeid met de uitkomsten van de raadsvergaderingen, en hoewel de politiserende elite van Springfield er niet op uit was de werkliedenvertegenwoordiging uit de raad te werken, had hun toegenomen belangstelling voor het raadswerk wel dat effect.

In samenhang met de veranderingen op politiek terrein veranderden de opvattingen over wat tot de publieke en wat tot de private sector behoorde. De concepten publieke en private sector, voorheen door de besturende elite als identiek opgevat, werden steeds meer van elkaar onderscheiden. '...the crossing of each new treshold in levels of debt and taxation - every step involved a conscious rethinking of what public needs were, a redefinition of what the government obligation was and should be, and a reevaluation of how private interests were related to public needs'

In een maatschappij die nog niet gewend was aan haar nieuwe dynamiek, zochten de bestuurders op de tast naar de oplossing van steeds weer nieuwe problemen. Het ontbreken van een duidelijke taakstelling, maakte het overheidsbeleid meer dan voorheen tot speelbal van allerlei externe factoren en pressiegroepen. In de loop van de struikelpartij werd het inzicht vergroot en werd de taak van de overheid min of meer gereguleerd. Langzaam wendden de stadsbestuurders aan een tegenwoordig als vanzelfsprekend opgevatte rol van de overheid.

4. FINANCIËLE AANTREKKINGSKRACHT

In het voorgaande is aan de hand van een aantal voorbeelden aangegeven welke rol zowel visie als louter reactie konden spelen in de totstandkoming van grotere gemeentelijke activiteit. Een deel van de door stadshistorici gesignaleerde factoren, financiële oorzaken, is niet zonder meer bij één van beide groepen onder te brengen. Een afzonderlijke bespreking is vereist. Hoge uitgaven werkten vaak remmend op de toename van de gemeentelijke activiteit. Hoge baten daarentegen gaven aan de uitbreiding van het takenpakket vaak een sterke stimulans.

Bredere financiële basis/Andere baten

In het voorgaande is al een enkele maal verwezen naar situaties waarin steden besloten hun gemeentelijke activiteit niet uit te breiden, dit in verband met de hoge kosten die daarmee gemoeid waren. De oprichting van taxpayers protection societies lag in het verlengde daarvan. Dit financiële argument speelde uiteraard een minder grote rol als bij de besluitvorming al vaststond, dat de voorgestelde gemeentelijke activiteit door haar winstgevendheid de kosten meer dan goed maakte. Ten aanzien van een nieuwe vinding als elektriciteit verkeerde de potentiële gemeentelijke ondernemer in grotere onzekerheid dan ten aanzien van bijvoorbeeld gas, dat al vele jaren door particuliere ondernemers werd geproduceerd.

De ondernemer, die de kans liep door toenemende gemeentelijke activiteit zijn nering te verliezen, was uiteraard minder genegen de voltrekker van zijn vonnis de benodigde informatie te verstrekken. Veelal gingen de stedelijke bestuurders daarom te rade bij collegae in steden die hen waren voorgegaan in het stedelijke ondernemerschap. De kranten verspreidden het nieuws over vermeend succes of schromelijk falen onder een groter publiek en droegen zo bij tot het publiek maken van de discussie. Niet zelden versterkten zij het streven van inwoners en magistraten om de - reëel dan wel ingebeelde - achterstand weg te werken

Hoe belangrijk de baten uit gemeentebedrijven kunnen zijn toont het voorbeeld St Petersburg. Van de stedelijke inkomsten in 1873 was nog geen half miljoen roebel afkomstig uit de opbrengsten van gemeentebedrijven (ongeveer 12 % van de begroting). Veertig jaar later vormden de bedrijfswinsten al ruim 60 % van de hoofdstedelijke begroting. Vooral de stadstram en het waterleidingbedrijf droegen veel bij tot het verlichten van de stedelijke financiële problematiek.

De hervorming van 1870 die de steden meer vrijheid gaf in het verwerven van inkomsten, vormde de directe aanleiding voor deze omslag. Tot dan toe haalden de Russische steden hun inkomsten uit vermogensbelasting en uit de opbrengsten van verleende concessies. Door geld te steken in gemeentelijke voorzieningen werd de stedelijke financiële basis verbreed. Voor St.Petersburg was de opening van het nieuwe gemeentelijke slachthuis in 1882 het begin van de nieuwe trend.

Tegenover de hoge inkomsten stonden hoge leningen waarmee de investeringen werden bekostigd. In de jaren tachtig was de stedelijke schuld nog beperkt tot een kleine drie miljoen roebel. Rond de eeuwwisseling stond de stad zestig miljoen roebel in het krijt, en tien jaar later was de negentig miljoen gepasseerd.

De grote investeringen en de winsten uit de bedrijven lijken te wijzen op een actief gemeentelijk beleid. Ten aanzien van de waterleiding en de aanleg van riolering was dit echter niet het geval. Pas na de cholera-epidemie van 1908 en 1909 kreeg het vraagstuk de aandacht die het behoeft. Echter niet dan nadat de openbare gezondheid van de hoofdstad van een zuiver lokaal probleem was verheven tot een vraagstuk van nationale belang.

Laks in het sociale

Voor Groningen stelde Kooij vast, dat de voornaamste drijfveer om de belangrijkste bedrijven op het terrein van de economische infrastructuur zelf op te zetten, gezocht moet worden in het winstmotief. 'Alleen bij de waterleiding en de tram was er enige ruimte voor het particulier initiatief. Maar ten slotte haalde de gemeente ook deze voorzieningen binnen.'

Groningen was erg vroeg met het exploiteren van een gasbedrijf. In 1854 besloot het, als tweede stad in Nederland (na Leiden in 1848), om een gemeentelijke gasfabriek te stichten. De gasfabricage bleek, in overeenstemming met de resultaten van een soort haalbaarheidsonderzoek, zeer profijtelijk.

Toen het nieuwe elektrische licht zich aandiende, voelde de gemeente er weinig voor deze concurrent van gemeentegas vrije toegang tot de Groningse consument te verschaffen. Tegen het grote aantal concessieaanvragen kon de gemeente zich uiteindelijk slechts wapenen door zelf een centrale te beginnen. In 1899 werd daartoe besloten.

Kooij vraagt zich af, of de ruimte die de particulieren werd gelaten bij het opzetten van het waterleidingbedrijf wellicht was ingegeven doordat deze bedrijven in de sociale sfeer lagen, 'Want zo alert als men was bij het opzetten van ondernemingen op het gebied van de economische infrastructuur, zo laks was men op het terrein van de sociale. ...In het geval van de waterleiding heeft men zich duidelijk vergist. Als men geweten had, dat er winst was te behalen, had men nooit een concessie aan particulieren afgegeven.'

Kooij bevestigt hiermee nog eens, hetgeen ook al is gebleken bij de waterzorgen van Winnipeg, dat sociale overwegingen zelden een motief vormden voor gemeentelijk ingrijpen in de watervoorziening. Ook als de link met epidemieën was aangetoond, bleef actie veelal uit (St. Petersburg). Als de epidemie een zo grote omvang nam, dat de besluitvormers en hun verwanten zelf gevaar liepen, werd een ingreep soms overwogen. Winnipeg's waterproblemen toonden aan, dat zelfs dan de hand vaak stijf om de beurs geklemd bleef.

Falkus komt voor Engeland tot een minder zwarte conclusie. Hij stelt, dat, hoewel enkele steden winst op hun waterleidingbedrijf maakten, de meerderheid geen geldelijk profijt trok van deze stedelijke voorziening. Tevens stelt hij vast, dat winst nooit een erg belangrijk motief was voor communalisering van de watervoorziening. In het door mij aangehaalde standpunt van Chamberlain maakte ik hier al gewag van.

Consumenten- en producentenperspectief

De Groningse paardentram werd in 1906 door de gemeente Groningen overgenomen. Het sociaal-democratische raadslid Schaper, tevens kamerlid en één van de 'twaalf apostelen', gaf daartoe al in 1899 de aanzet. Hij pleitte voor een gemeentetram, omdat dit de meeste garantie bood, dat ook arbeiders ervan zouden profiteren. Bovendien zouden de arbeidsvoorwaarden van het personeel dan beter geregeld zijn. Door een gemeentebedrijf te beginnen kreeg het stadsbestuur uiteraard meer greep op de prijzen van de door die bedrijven geproduceerde goederen en diensten. De uitspraken van Schaper kunnen in dat licht worden gezien.

Het is overigens helemaal niet zo vanzelfsprekend, dat publieke instellingen lagere prijzen rekenen dan private instellingen. De hoogte van de Manchester gasprijzen ontlokten niet voor niets hevige protesten aan de plaatselijke middenstand. Door het gaslicht duur te maken, verkreeg de Manchester police commission een bron van inkomsten die haar in staat stelde de stedelijke infrastructuur te verbeteren. De hogere gasprijs leidde tot hevige discussies, maar voorkwam, wellicht nog heftiger, discussies over belastingverhoging.

In Winnipeg was de particuliere Winnipeg Electric Railway Company (WERC) de boodsdoener. Toen die kans zag om een groot deel van de productiecapaciteit van elektriciteit te monopoliseren, greep het plaatselijke bedrijfsleven in en drong er bij het stadsbestuur op aan de elektriciteitsvoorziening zelf ter hand te nemen.

Uit het feit, dat het bedrijfsleven het voortouw nam, zou de conclusie getrokken kunnen worden, dat dat de grootste afnemer was en dus de meeste hinder van een hogere prijs ondervond. In Winnipeg moet echter meer hebben gespeeld dan die te hoge prijs. De meeste verbruikers zouden daarvan niet meer dan een paar pond nadeel hebben ondervonden.

Door de protesten te beschouwen als bezwaren van collega-ondernemers, en niet alleen als bezwaren van consumenten, valt er een nieuw licht op de zaak. Zo gezien kwam de wrevel in Winnipeg niet voort uit het afwijzen van monopolistische prijszetting, maar uit de verwerping van monopolistische winstvorming, of, minder diplomatiek uitgedrukt, uit broodnijd. Monopolievorming viel niet binnen de spelregels van het bedrijfsleven en werd met kracht bestreden.

Ook de discussies in Manchester komen in een ander daglicht te staan als het consumentenperspectief wordt verlaten. Het producentenperspectief krijgt hier een extra dimensie, omdat het niet om een private, maar een publieke onderneming gaat. Het bedrijf produceerde niet alleen gas voor particuliere doeleinden, maar ook voor de stedelijke verlichting. Door zijn positieve resultaat opende het bovendien de mogelijkheid de publieke activiteiten uit te breiden.

De politieke oppositie van hevig protesterende winkeliers was hier uiteraard niet gelukkig mee. Toen enkele jaren later de politieke rollen waren omgekeerd bleek de gasprijs plotsklaps geen probleem meer, althans niet voor de oorspronkelijke klagers. De in de oppositie gedrongen Tories daarentegen verdedigden de privatisering van 's werelds eerste gemeentelijke gasbedrijf met verve.

De zaak wordt nog verder gecompliceerd als de positie van de belastingbetaler in ogenschouw wordt genomen. Deze heeft in zeker opzicht een dubbelrol omdat hij zowel consument als producent van de stedelijke voorzieningen is. Niet alleen in de raad, maar ook door middel van de tax-payers protection societies kreeg de producentenrol haar invulling.

Ook de overheid had vaak een dubbelrol. Niet zelden was zij zelf afnemer van de bedrijven die ze van een concessie voorzag. Zij verkeerde daardoor in een riant onderhandelingspositie en kon alleen al daardoor vaak lagere prijzen bedingen. Door het vaak grote verbruik werd die positie nog versterkt.

Over de prijzen die de andere afnemers van de vaak monopolistische bedrijven moesten betalen maakte de stedelijke overheid zich vaak minder zorgen. Waar dit geschiedde kreeg het stadsbestuur vaak het ten dele gerechtvaardigde verwijt, op indirecte wijze belasting te heffen. Wat de gasverbruikers c.q. belastingbetalers teveel betaalden, betaalde de gemeente te weinig.

In zijn geschiedenis van New York vermeldt Spann nog een andere oorzaak voor de toename van de activiteiten van het stadsbestuur in deze metropool: corruptie. Hij beschrijft hoe wethouder Tweed en de zijnen in de jaren vijftig van de vorige eeuw het stedelijke budget aanwendden om zichzelf en hun vrienden van fondsen, opdrachten, concessies en baantjes te voorzien. Deze 'Forty Thieves' schrokken er niet voor terug onder bevriende New Yorkers een uitverkoop van de stedelijke bezittingen te organiseren. Op korte termijn genoot de stedelijke schatkist hiervan enig voordeel, de financieringsruimte werd immers vergroot. Op langere termijn gezien, leed de stad grote verliezen.

Een andere bron van mogelijke corruptie, of vermenging van belangen, was de financiële of bestuurlijke betrokkenheid van stadsbestuurders bij ondernemingen die een concessie genoten, dan wel in aanmerking kwamen voor een grotere stedelijke controle, bemoeienis of overname. Via hun aandeelhouders in de raad hadden de betrokken bedrijven soms een belangrijke invloed op de besluitvorming.dienaangaande. Falkus stelde vast, dat dit een vertragende invloed op de communalisering in Engeland had.

Het is overigens niet ondenkbaar, dat de aanwezigheid van aandeelhouders in de raad ook een positieve invloed had op de communalisering. In Rotterdam was hiervan sprake bij de overname van de Nieuwe Rotterdamsche gasfabriek. De aandeelhouders/raadsleden drongen aan op aankoop van hun fabriek, omdat zij in een voortzetting van de concurrentie met de andere plaatselijke gasfabriek, de Imperial Continental gas Association, geen heil zagen.`

Deze korte tour d'horizon van het consumenten- en producentenperspectief versterkt de indruk, dat een eenvoudige verklaring voor het fenomeen toenemende gemeentelijke activiteit moeilijk te geven is. Zowel de overheid als de consument, de belastingbetaler en de producent speelden tegelijkertijd verschillende rollen .

5. SAMENVATTING

Aan het slot van dit verslag is het niet eenvoudig conclusies te trekken. De informatiestroom is weliswaar niet overal even breed, maar de hoeveelheid materiaal en de gevarieerdheid van de conclusies staan evengoed borg voor hoofdbrekens.

In het voorgaande stelde ik vast, dat de wijziging van de visie van een persoon, partij of klasse onvoldoende verklaringsgrond biedt voor het fenomeen toenemende gemeentelijke activiteit. Voor afzonderlijke steden kunnen wellicht nog conclusies in deze zin worden getrokken. Uitbreiding van de onderzoekshorizon tot andere steden laat dergelijke generalisaties niet toe.

De handelwijzen van de stadsbestuurders blijken zeer gevarieerd en niet onder één hoedje te vangen. Politici van duidelijk conservatieve signatuur blijken in dit soort aangelegenheden soms opmerkelijk progressief. Hun progressieve evenknie toonde zich evenmin wars van het verlaten van de zo vertrouwde politieke principes. Hoewel de politieke dogma's in deze kwestie op de achtergrond lijken geraakt, kan niet gezegd worden, dat de uitbreiding van de gemeentelijke taken niet tot de 'hot items' behoorde. Integendeel, uit de problemen rondom communalisering werd politieke munt geslagen.

Vrijwel nergens blijkt iets van de invloed van het sociale argument. De sociaal-democratische politici spelen een minder centrale rol in de communalisering dan wel wordt gedacht. De basisvoorzieningen waren vrijwel alle gecommunaliseerd toen de sociaal-democratie zich in de gemeentepolitiek aandiende. Voor hen was op dit terrein eigenlijk pas na de eeuwwisseling een rol van betekenis weggelegd.

In een stad als Birmingham bleken de grote zakenlieden de lakens uit te delen. Door hun toedoen werd veel energie gestopt in de gemeentelijke taken. In een stad als Cardiff waren juist de kleine zakenlieden oppermachtig. Ook daar was de gemeente zeer actief. De hegemonie van een van de beide groepen vormt onvoldoende verklaringsgrond voor de toegenomen gemeentelijke activiteit. De tegenstelling tussen de beide maatschappelijke krachten kan, zo blijkt uit het gepresenteerde materiaal, heel verschillend uitpakken.

Veel van de verwarring die ontstaat bij het analyseren van de beleidsprocessen is terug te voeren op dubbelrollen die, zowel binnen als buiten de overheid, gespeeld worden door de betrokkenen. Nieuwe gemeentelijke activiteiten moeten behalve uit het consumentenperspectief ook worden beoordeeld vanuit het producentenperspectief. De consument van een goed kan tevens producent zijn van een ander goed. Dit kan een belangrijke rol spelen in zijn beleidsafwegingen. Op die manier beschouwd kan het streven naar een lage prijs (een consumentenbelang) verhullen, dat producentenbelangen in het geding zijn (Ik noemde broodnijd, het streven naar politieke hegemonie en het indirect heffen van belastingen).

De communalisering betekende voor velen een nieuw, onbekend en misschien ook wel spannend perspectief. De ongekende schaal waarop het gemeenteapparaat ingreep in het stedelijk milieu stelde naar alle waarschijnlijkheid menig bestuurder voor de vraag: 'Kan dit eigenlijk nog wel?' Nieuwe wegen werden bewandeld; er was weinig goed

vergelijkingsmateriaal voor de pioniers. Slechts heel geleidelijk raakten de stadsbestuurders vertrouwd met de nieuwe benadering. Voor veel bestuurders kon de bestuurspraktijk mede daardoor niet veel meer zijn dan een reageren op de eisen die de zich snel ontwikkelende maatschappij stelde.

De stadsfinanciën vormden het onvermijdelijke plechtanker. Nieuwe activiteiten daarentegen, die in plaats van geld te kosten, geld opbrachten, werden uiteraard anders beoordeeld. In een groot aantal gevallen verschaften dergelijke activiteiten de broodnodige financiële basis voor andere gemeentelijke plannen.

6. BIBLIOGRAFIE

- Artibise, A.F., *Winnipeg, a social history of urban growth 1874-1914* (Montreal 1975).
- Bater, J.H., *St. Petersburg, Industrialization and change* (Londen 1976).
- Brasz, H.A., *Veranderingen in het Nederlandse communalisme* (Assen 1960) 78.
- Briggs, A., *Victorian cities* (Londen 1963)
- Church, R.A., *Economic and social change in a Midland town, Victorian Nottingham 1815-1900* (Londen 1966)
- Daunton, M.J., *Coal Metropolis Cardiff 1870-1914* (Leicester 1977).
- Dye, Th.R., *Understanding public policy* (4de druk; Englewood Cliffs 1981).
- Falkus, *Municipal trading* 145.
- Falkus, Malcolm, 'The development of municipal trading in the nineteenth century', *Business History* 19(jan. 1977)1, 134-161.
- Fraser, D., *Urban politics in Victorian England, the structure of politics in Victorian cities* (Leicester 1976).
- Frisch, M.H., 'The community elite and the emergence of urban politics: Springfield Massachusetts, 1840-1880', in: S. Thernstrom en R. Sennet (eds.), *Nineteenth-century cities, Essays in the New Urban History* (New Haven en Londen 1969) 277-296.
- Heerding, A., *De geschiedenis van de NV Philips' Gloeilampenfabrieken, deel 1, Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie* ('s-Gravenhage 1980).
- Hennock, E.P., 'Finance and politics in urban local government in England, 1835-1900' *The Historical Journal* 2(1963) 212-225.
- Hennock, E.P., *Fit and proper persons, Ideal and reality in nineteenth-century urban government* (Londen 1973).
- Kooij, P. *Groningen 1870-1914, Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986).
- Kooij, Pim, 'Stadsgeschiedenis, een elders bloeiend specimen uit de Hollandse tuin' Congres "Balans en Perspectief" (Utrecht 22-5-1986).
- Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974)
- Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* ('s-Gravenhage 1985).
- Spann, E.K., *The new metropolis, New York city, 1840-1857* (New York 1981).
- Tarschys, D., 'The growth of public expenditures: nine modes of explanation' *Scandinavian political studies* 10(1975) 9-31.
- Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam, de maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965).
- Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931).
- Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam 7de druk; 1974) deel 14.
- Zadoks, S. *Geschiedenis der Amsterdamsche concessies* (Amsterdam 1899).

7. NOTEN

- 1 Kooij, 'Stadsgeschiedenis, een elders bloeiend specimen uit de Hollandse tuin'.
- 2 Tarschys, 'The growth of public expenditures: nine modes of explanation'.
- 3 A. Briggs, *Victorian cities*, 187 en 234.
Briggs, *Victorian cities* 194. Hennock, *Fit and proper persons, Ideal and reality in nineteenth-century urban government*, 322.
- 5 Opgericht in 1819 en 1825.
- 6 Briggs, *Victorian cities*, 219-225. Hennock, *Fit and proper* 117: In 1870 waren er 49 gemeentelijke gasbedrijven in Engeland en Wales.
- 7 Briggs, *Victorian cities*, 226-227.
- 8 Briggs, *Victorian cities*, 228.
- 9 Briggs, *Victorian cities*, 231.
- 10 Briggs, *Victorian cities*, 187
- 11 Hennock, 'Finance and politic'.
- 12 Church, *Victorian Nottingham 1815-1900*, 205: 'Party political rivalry, therefore, was a less powerful influence upon the course of municipal progress in Nottingham than pressure from the ratepayers (whose sanction was needed before the council could take legislative action) and the various sections of opinion within the governing party.'
- 13 Hennock, *Fit and proper* 56.
- 14 Hennock, 'Finance and politics' 221. Zie ook Frisch, 'Springfield Massachusetts, 1840-1880'.
- 15 Fraser, *Urban politics*, 96.
- 16 Fraser, *Urban politics*, 98. 'The stoutest defence of the public control of social utilities came from Thomas Hopkins, a leading Liberal of the Manchester school.'
- 17 Fraser, *Urban politics* 175.
- 18 Daunton, *Cardiff*, 159.
- 19 Daunton, *Cardiff*, 155-156.
- 20 Daunton, *Cardiff*, 156.
- 21 Daunton, *Cardiff*, 172.
- 22 Maas, *Katholiek Nijmegen*.
- 23 Maas, *Katholiek Nijmegen*, 1-2, 26 en 36. Maas, *Sociaaldemocratische gemeentepolitiek 1894-1929*, 10, 36, 49 en 164-165.
- 24 Maas, *Katholiek Nijmegen* 107-108. Nijmegen kreeg een gemeentelijke gasfabriek in 1872, een gemeentelijke waterleiding in 1879 en een gemeentelijke elektriciteitscentrale in 1886. De stadsreiniging werd in 1888 in eigen beheer genomen, de riolering werd aangelegd in 1910.
- 25 Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 124 en 284.
- 26 Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, 140 e.v. en 157. Zadoks, *Geschiedenis der Amsterdamsche concessies*. Brasz, *Veranderingen in het Nederlandse communalisme*, 78.
- 27 Heerding, *geschiedenis Philips' Gloeilampfabrieken, deel 1*, 220-276.

- 28 Vergelijk dit met hetgeen Daunton zegt over 'structural' en 'social reform' (beschreven in dit referaat)
- 29 Fraser, *Urban politics in Victorian England*, 175.
- 30 Dye, *Understanding public policy*, 337.
- 31 Zie ook Falkus, 'The development of municipal trading in the nineteenth century'.
- 32 Artibise, *Winnipeg*, 130-131.
- 33 Artibise, *Winnipeg* 102-125. *Ibidem* 37: '...all agreed that the basic task of the municipal corporation was to encourage rapid and sustained economic and population growth at the expense of any and all other considerations.'
- 34 Artibise, *Winnipeg* 91.
- 35 Artibise, *Winnipeg* 93-101.
- 36 Artibise, *Winnipeg* 207-214.
- 37 Artibise, *Winnipeg* 216-217.
- 38 Artibise, *Winnipeg* 217-222.
- 39 Artibise, *Winnipeg* 222.
- 40 *Winkler Prins Encyclopedie*, deel 14, 130.
- 41 Spann, *New York*, 430.
- 42 Spann, *New York*, 117-118.
- 43 Spann, *New York*, 132-135.
- 44 Spann, *New York*, 133-134.
- 45 Spann, *New York*, 425.
- 46 Frisch, 'community elite and urban politics', aldaar 283-285.
- 47 Bater, *St. Petersburg*, 361-362.
- 48 Bater, *St. Petersburg*, 361.
- 49 Bater, *St. Petersburg* 363-364.
- 50 Bater, *St. Petersburg*, 352-353.
- 51 Kooij, *Groningen*, 327.
- 52 Kooij, *Groningen*, 297-299.
- 53 Kooij, *Groningen*, 300-301, 236-237.
- 54 Falkus, *Municipal trading*, 145.
- 55 Kooij, *Groningen*, 299-300.
- 56 Spann, *New York*, 298-305.
- 57 Falkus, *Municipal trading*, 145. Kooij, *Groningen*, 236. Fraser, *Urban politics*, 174: In Sheffield pleitten de Tories voor gemeentelijke exploitatie van de waterleiding, onder andere omdat de belangrijkste aandeelhouders van dit bedrijf Liberals waren.

